

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.37>

ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНИХ ОЗНАК ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Менджул М.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-4402>
e-mail: mendzhul.marija@uzhnu.edu.ua*

Менджул М.В. Правові трансформації поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації.

У статті досліджено правові трансформації поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації. Враховано основні проблеми, висвітлені щодо потреби покращення регулювання особистих немайнових прав під час рекодифікації ЦК України. Виокремлено основні теоретичні концепції щодо розуміння поняття та правової природи особистих немайнових прав. Обґрунтовано, що в умовах розвитку цифровізації доцільним є поєднання універсальної та реформаторської теорій, оскільки цивільне право і регулює, і охороняє всі особисті немайнові права, у тому числі і ті, які не є пов'язані із майновими, а у аспекті цифровізації важливого значення набуває реформування правового регулювання та захисту особистих немайнових прав, які здійснюються у цифровому просторі.

Проаналізовано різні підходи науковців до розуміння ключових ознак особистих немайнових прав. Встановлено, що ключовою рисою особистого немайнового права є їх тісний зв'язок із нематеріальним благом, під яким слід розуміти ті явища та цінності, які є корисними для будь-якого учасника цивільних відносин, задовольняють його потребу та не мають економічного змісту. Наступна важлива ознака особистих немайнових прав є їх ярко виражений особистий характер, який передбачає тісний зв'язок із особою, яка вступає у цивільні правовідносини щодо певного нематеріального блага, через який і задовольняє певну свою потребу. Із особистим характером тісно пов'язана така ознака особистих немайнових прав, як їх невіддільність. Наступна особлива ознака особистих немайнових прав, визначена у ч. 2 ст. 269 ЦК України, – відсутність економічного змісту. Вказана ознака передбачає, що навіть якщо і нематеріальне благо намагаються учасники цивільних правовідносин якимось чином оцінити, важко говорити про його вартість чи чіткий грошовий еквівалент.

Підкреслено, що особисте немайнове право є абсолютним, що передбачає непорушність права та обов'язок кожного учасника цивільних правовідносин утримуватися від порушення такого права. Особливою ознакою особистих немайнових прав є їх невичерпність. Правова природа особистих немайнових прав, їх неекономічний зміст зумовлює неможливість їх вичерпання, і навіть глобалізаційні процеси, цифровізації, посилена потреба у цифровій безпеці та трансформація способів захисту особистих немайнових прав не можуть змінити їх невичерпність.

Ключові слова: особисте немайнове право, цифровізація, учасники цивільних відносин, нематеріальні блага, цивільно-правове регулювання.

Menjul M.V. Legal transformations of the concept and essential features of personal non-property rights in conditions of digitalization.

The article examines the legal transformations of the concept and essential features of personal non-property rights in the conditions of digitalization. The main problems highlighted regarding the need to improve the regulation of personal non-property rights during the recodification of the Central Committee of Ukraine are taken into account. The main theoretical concepts regarding the understanding of the concept and legal nature of personal non-property rights are highlighted. It is substantiated that in the conditions of

the development of digitalization, a combination of universal and reformist theory is expedient, deprives civil law and regulates and protects all features of non-property rights, including those that are not related to property, and in the aspect of digitalization acquires an important meaning. reform of legal regulation and protection of personal non-property rights contained in the digital space.

Different approaches of scientists to understanding the key features of non-property rights are analyzed. It has been established that the key feature of personal non-property law is their close connection with intangible goods, which should be understood as those phenomena and values that are useful for any participant in civil relations, satisfy his needs and have no economic meaning. The next important feature of personal non-property rights is their pronounced personal character, which ensures a close connection with a person who enters into civil legal relations regarding a certain intangible good, through which he satisfies a certain need. Such a feature of personal non-property rights as their inseparability is closely related to personal character. The next special feature of personal non-property rights is defined in Part 1 of Art. 2 Art. 269 of the Civil Code of Ukraine, - the economic content is published. The sign of the proposal is indicated, that even if the participants of civil legal relations try to somehow evaluate an intangible good, it is difficult to say about its value or a clear monetary equivalent.

It is emphasized that the personal non-property right is absolute, which ensures the inviolability of the right and the duty of each participant in civil legal relations to refrain from violating such a right. A special feature of personal non-property rights is their inexhaustibility. The legal nature of personal non-property rights, their non-economic content leads to the impossibility of their exhaustion, and even globalization processes, digitalization, increased need for digital security and transformation of methods of protection of personal non-property rights cannot change their inexhaustibility.

Key words: personal non-property law, digitalization, participants in civil relations, intangible goods, civil law regulation.

Постановка проблеми. Інститут особистих немайнових прав з одного боку, перебував не одне десятиліття у центрі уваги науковців, з іншого боку сучасні глобалізаційні процеси та цифровізація суттєво вплинули на сутнісний зміст особистих немайнових прав, зумовили сучасні виклики, що актуалізували потребу у нових дослідженнях у аспекті цифрової трансформації суспільних відносин, у корегуванні правових норм, які регулюють особисті немайнові відносини і водночас створюють основу для правового захисту та безпеки учасників таких правовідносин.

Стан опрацювання. На потребу європеїзації приватного права України, у том числі реформування правових засад регулювання особистих немайнових відносин звертають увагу розробники Концепції рекодифікації ЦК України, зокрема Довгерт А.С., Кузнєцова Н.С., Кохановська О.В., Калакура В.Я., Капіца Ю.М., Кот О.О., Майданик Р.А., Стефанчук Р.О., Хоменко М.М., Буяджи Г.В.; Захватаєв В.М. Водночас чимало проблемних аспектів регулювання особистих немайнових прав в умовах цифровізації залишаються не достатньо дослідженими, зокрема і проблеми трансформації поняття та сутнісних ознак особистого немайнового права.

Метою статті є системне дослідження правових трансформацій поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації.

Вклад основного матеріалу. Серед основних проблем та ключових змін у регулюванні особистих немайнових прав в умовах рекодифікації ЦК України є і потреба у змінах доктринальних положень, що закріплені у правових нормах книги другої ЦК України. Змінити потрібно не тільки назву на «Особисті немайнові права» у зв'язку із тим, що оновлена назва ширше охопить всіх учасників цивільних відносин, які мають та здійснюють особисті немайнові права, також вірно науковцями наголошено на потребі конкретизації гарантій здійснення особистих немайнових прав, чіткого розмежування правомочностей малолітніх, недієздатних осіб, а також їх представників, здійснити систематизацію спеціальних способів захисту особистих немайнових прав із дотриманням пропорційності їх здійснення, у тому числі і щодо права на інформацію, свободу слова тощо. [1, с. 14-15]

Вказаний огляд проблем та напрямів удосконалення Цивільного кодексу України, показує потребу у ґрунтовному аналізі та розкритті поняття, особливостей особистих немайнових прав.

При аналізі різних теоретичних концепцій Ольховик Л.А., виділено такі основні теорії: скептичну (у вказаному підході заперечується включення до предмета цивільного права особистих немайнових відносин, тобто як їх охорону, так і регулювання); консервативну теорію (прибічники обґрунтовують, що цивільне право не регулює, а тільки охороняє особисті немайнові права, якщо вони порушуються. При цьому дослідник зауважує, що ця теорія вже не є достатньо актуальною);

класичну теорію (згідно неї особисті немайнові відносини підлягають охороні з боку цивільного права, а регулюються тільки ті, які є пов'язаними із майновими, тяжіють до відносин власності); моністичну теорію (в основі вказаної теорії лежить підхід про недоцільність та неможливість розмежування правового регулювання та охорони, оскільки регулювання передбачає і охорону права, а охорона прав реалізується через регулювання); дуалістичну теорію (у вказаній теорії науковці обґрунтовують підхід, що немайнові відносини лише охороняються цивільним правом, яке виконує захисну функцію, але допускається із подальшим розвитком суспільних відносин можливість їх правового регулювання); універсальну теорію (обґрунтовує, що цивільне право як охороняє, так і регулює особисті немайнові відносини, які не є пов'язаними із майновими); реформаторську теорію (на відміну від універсальної, прихильники цієї теорії зауважують, що особисті немайнові відносини як охороняються, так і регулюються цивільним правом, окрім того це самостійний предмет цивільно-правового регулювання, більше того може претендувати навіть на підгалузь цивільного права [2, с. 37–39]. На нашу думку, більш вірним в умовах розвитку цифровізації є поєднання двох останніх теорій – універсальної та реформаторської, оскільки цивільне право і регулює, і охороняє всі особисті немайнові права, у тому числі і ті які не є пов'язані із майновими, а у аспекті цифровізації важливого значення набуває реформування правового регулювання та захисту особистих немайнових прав, які здійснюються у цифровому просторі.

При аналізі особистих немайнових прав вчені доволі часто описують особливості та специфіку особистих немайнових відносинах, у яких вказані права мають реалізацію. Серед ключових ознак виділено наступні: особистий характер; вони виникають з приводу специфічного об'єкту – нематеріальне благо із чітко вираженим особистісним характером; немайновий характер та відсутність економічного змісту, безпосереднього зв'язку із майновими відносинами; неможливість бути оціненими у грошовому еквіваленті (щодо точної оцінки), так само їх здійснення не може бути супроводжено майновими еквівалентами з боку інших [3]. Стефанчук Р.О. запропонував більш розширений підхід до ознак особистих немайнових прав, зокрема науковець виокремив: «особистісність; немайновість; об'єктом цих прав є особисте немайнове чи інше нематеріальне благо; цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб» [4, с. 25]. Зустрічається і підхід, коли окремо виділено ознаки юридичної особи, а саме: «абсолютність; невіддільність; наявність специфічних підстав виникнення і припинення; спрямованість на задоволення майнового і немайнового інтересу; невичерпність; набуття економічного змісту; індивідуалізація» [5, с. 67]. З останнім підходом у повній мірі погодитися не можна, навіть для юридичної особи не завжди і не всі особисті немайнові права набувають економічного змісту.

Отож, ключовою рисою особистого немайнового права є їх тісний зв'язок із нематеріальним благом, під яким розуміють такі явища і цінності, що «мають властивість задовольнити потребу людини, є невіддільні від особи та не мають економічного змісту» [6, с. 25]. Вказане визначення не повністю відображає специфіку тих нематеріальних благ, заради яких вступає у цивільні відносини юридична особа. Тому, під нематеріальними благами як об'єктами цивільних прав, слід розуміти ті явища та цінності, які є корисними для будь-якого учасника цивільних відносин, задовольняють його потребу та не мають економічного змісту. Перелік нематеріальних благ чітко визначено у ст. 201 ЦК України, аналіз двох частин вказаної статті дозволяє вказати на те, що особистими немайновими благами, які підлягають цивільно-правовій охороні є: «здоров'я та життя; честь, гідність і ділова репутація; недоторканість та безпека; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством» [7].

Наступна важлива ознака особистих немайнових прав є їх ярко виражений особистий характер, який передбачає тісний зв'язок із особою, яка вступає у цивільні правовідносини щодо певного нематеріального блага, через який і задовольняє певну свою потребу. Із особистим характером тісно пов'язана така ознака особистих немайнових прав, як їх невіддільність. Вказана ознака передбачає, що особисті немайнові права не можуть бути відчужені, від них особа не може відмовитися і не може їх передати будь-яким способом, а також такі права не підлягають відібранню. Щодо норм ЦК України, то у ч. 3 ст. 12 передбачено можливість відмови саме від майнового права, а від особистого немайнового права не можливо відмовитися, що чітко встановлено у ч. 3 ст. 269 ЦК України. По часовим рамкам дії особистих немайнових прав, то згідно ч. 4 ст. 269 ЦК України, фізична особа володіє такими правами довічно. Те саме буде і щодо юридичних осіб – протягом терміну їх існування.

Наступна особлива ознака особистих немайнових прав, визначена у ч. 2 ст. 269 ЦК України, – відсутність економічного змісту. Вказана ознака передбачає, що навіть якщо і нематеріальне благо намагаються учасники цивільних правовідносин якимось чином оцінити, важко говорити про його вартість чи чіткий грошовий еквівалент. Можливе завдання збитків, наприклад, посягання на ділову репутацію може спричинити розрив ділових відносин, недоотримання прибутків тощо. Проте порушення ділової репутації і зумовлені цим майнові втрати не означають, що саме право на ділову репутацію стало майновим. З огляду на це можна зустріти і підхід у науковій літературі, коли говорять про майнову природу частково тих об'єктів, які є обороздатними, наприклад «ім'я, зображення, честь, ділова репутація, особисті папери, житловий простір, кореспонденція, інформація, автономність юридичної особи, її найменування, інші обороздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин», так як на думку Кохановської О.В. такі блага можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті [8, с. 135]. З вказаної позиції не впливає зміна правової природи особистих немайнових прав, оскільки спроба учасників цивільних правовідносин їх оцінити у грошовому виразі не призводить автоматично до появи економічного змісту.

Особисте немайнове право є абсолютним, що передбачає непорушність права та обов'язок кожного учасника цивільних правовідносин утримуватися від порушення такого права. Головна відмінність відносних правовідносин від абсолютних це те, що у перших завжди відомі їх суб'єкти, а у абсолютних – відомо тільки про одного суб'єкта (носія особистого права), інші суб'єкти (зобов'язані особи) невідомі, як і невідомо чітку їх кількість, проте всі вони зобов'язані не порушувати особисте немайнове право. Тільки у випадку порушення, буде виокремлено порушника та притягнуто його до відповідальності. З моменту порушення абсолютного права і виникає суб'єктивне право на захист такого права, що теж є відмінністю від відносних прав. Крім того, тільки абсолютне право породжує абсолютний обов'язок у інших суб'єктів, який полягає у необхідності утримання від порушення абсолютного права іншого суб'єкта, у протилежному випадку виникає право на відшкодування заподіяної шкоди [6, с. 31-32].

Особливою ознакою особистих немайнових прав є їх невичерпність. Правова природа особистих немайнових прав, їх неекономічний зміст зумовлює неможливість їх вичерпання, і навіть глобалізаційні процеси, цифровізації, посилена потреба у цифровій безпеці та трансформація способів захисту особистих немайнових прав не можуть змінити їх невичерпність.

Доволі часто науковці виділяють ще і таку ознаку особистих немайнових прав як особливі підстави виникнення та припинення. Щодо моменту та підстав виникнення, то більшість особистих немайнових прав виникають із народження та діють довічно для фізичних осіб. Водночас зустрічаються і винятки, так «донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин може бути тільки повнолітня особа» (ч. 1 ст. 290 ЦК України). Право на зміну імені виникає у особи з шістнадцяти років, а за згодою батьків – з чотирнадцяти років (ст. 295 ЦК України). Крім того, ст. 298 ЦК України встановлює право на повагу до людини, що померла, зокрема до її тіла, місця поховання, а у випадку порушення такого права, компенсацію вправі вимагати її родичі. Щодо юридичних осіб, то у них особисті немайнові права виникають з моменту їх створення, тобто державної реєстрації. Саме із цього часу юридична особа має найменування, що індивідуалізує її у цивільному обороті. У юридичних осіб є інші особисті немайнові права, визначені у цивільному законодавстві. Припинення особистих немайнових прав юридичної особи пов'язано безпосередньо із припиненням самої юридичної особи у наслідок реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) чи ліквідації. Безперечно не можуть бути тотожними особисті немайнові права фізичної та юридичної особи, а із розвитком цифровізації, появи та розвитку Штучного інтелекту (далі – ШІ) виникає чимало питань щодо того чи зазнають відповідної трансформації особисті немайнові права. Вочевидь зміни відбудуться, що буде обумовлено способами їх здійснення, можливості реалізації у цифровому просторі із одночасною потребою у посиленому захисті персональних даних та гарантування цифрової безпеки.

Отже, особистим немайновим правам притаманні такі ознаки: тісний зв'язок із нематеріальними благами; абсолютність; невичерпність; ярко виражений особистий характер; невіддільними від особи; відсутність економічного змісту.

Необхідно також сформулювати визначення поняття особистих немайнових прав. З цього приводу так само позиції науковців неєдині. Так, Давидова Н. вважає, що суб'єктивне особисте немайнове право це – «...особисте, загальнорегулятивне, довічне право, яке не має майнового еквіваленту, об'єктом якого є нематеріальні (духовні) блага, що притаманно всім і кожному незалежно від інших

прав, виникає з народження та не відчужується» [9, с. 35]. Водночас вказане визначення стосується виключно особистих немайнових прав фізичної особи, відповідно воно не є універсальним. Попова С. пропонує визначення, яке теж не є універсальним, оскільки авторка намагається надати визначення особистих немайнових прав юридичної особи, під якими пропонує розуміти «абсолютні суб'єктивні невіддільні права, які мають специфічні підстави виникнення і припинення, які спрямовані на задоволення як немайнового, так і майнового інтересу, не обмежуються виключним переліком та можуть набувати економічного змісту і які індивідуалізують суб'єкта цивільно-правових відносин як організацію» [5, с. 67]. Вказаний підхід теж обмежений і вочевидь давати визначення особистих немайнових прав з огляду на специфіку одних суб'єктів, не враховуючи при цьому особливості, притаманні іншим суб'єктам не вірно. Таким шляхом вирішують наукові завдання і інші науковці, наприклад аналізуючи особливості особистих немайнових прав батьків та дітей [10], подружжя [11], працівників [12] тощо, або через аналіз особистих немайнових прав щодо окремих об'єктів [13]. При цьому більш вірним, на нашу думку, є підхід при якому розкриваються універсальні ознаки особистих немайнових прав.

Пунда О.О. у докторській дисертації також дає визначення особистих немайнових прав людини, зокрема, що це «основні права людини, які реалізуються у сфері її природного та соціального життя завдяки комплексному механізму їх здійснення та його організаційно-управлінського забезпечення з боку органів публічної влади» [14, с. 425-426]. Вказаний підхід з одного боку теж не універсальний, а з іншого – розкриває специфіку з позиції наявності «публічного організаційно-управлінського забезпечення». Водночас для здійснення особистих немайнових прав не завжди такий публічний механізм організаційно-управлінського забезпечення потрібний, скоріш навпаки він потрібний у виняткових випадках.

Висновки. Таким чином, особисті немайнові права мають тісний зв'язок із нематеріальними благами, є абсолютними, невичерпними, мають ярко виражений особистий характер та є невіддільними від особи, не мають економічного змісту. Особисті немайнові права в умовах цифровізації набувають специфічних способів реалізації та потребують посиленого захисту із позиції гарантування цифрової безпеки.

Список використаних джерел:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім “АртЕк”, 2020. 128 с.
2. Ольховик Л.А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : монографія. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 173 с.
3. Ольховик Л.А. Поняття особистих немайнових прав дитини. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов, Ю.М. Оборотов, Л.Р. Біла та ін.; ОНЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 271–277.
4. Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України. Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2006. 170 с.
5. Попова С. Поняття та ознаки особистих немайнових прав юридичних осіб: питання теорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 64–68.
6. Юркевич Ю.М., Дутко А.О. та ін. Особисті немайнові права особи: навч. посібник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1141> (дата звернення: 28 серпня 2023 р.).
8. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2006. 463 с.
9. Давидова Н.О. Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 214 с.
10. Комісаренко В.Д. Поняття особистих немайнових прав батьків та дітей у законодавстві та правовій доктрині України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 47. Том 2. С. 13–17.
11. Парфентьев А. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 3 (31). С. 114–118.

12. Лагутіна І.В. Поняття особистих немайнових трудових прав працівника. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Випуск 33. Том 1. С. 193–196.
13. Сліпченко С.О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 552 с.
14. Пунда О.О. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування людини, у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. 2018. 472 с.